

بازکاوی عوامل توسعه رزق در اسلام

محمد فولادی / استادیار گروه جامعه‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام fooladi@iki.ac.ir

کسبیه خاری آرانی / کارشناس ارشد الهیات علوم قرآن و حدیث دانشگاه کاشان

s.khariani@yahoo.com

پذیرش: ۹۳/۹/۳۰

دریافت: ۹۳/۲/۱۶

چکیده

انسان موجودی اجتماعی و برای تداوم حیات زیستی خویش، نیازمند تأمین معاش و تلاش برای کسب روزی است. در نگاه دینی، باید همه همت و تلاش انسان مؤمن و پارسا، کسب روزی حلال باشد. کسب روزی حلال، همچون همه امور زندگی، نیازمند کار، تلاش، فعالیت، و شکران نعمات خدای متعال است.

مقاله حاضر با رویکرد تحلیلی و اسنادی، به تحلیل و بررسی عوامل توسعه رزق از نگاه قرآن و روایات می‌پردازد. یافته‌های پژوهش حکایت از این دارد که خداوند متعال برای همه موجودات عالم، رزق و روزی معینی قرار داده است. کسب روزی حلال، علاوه بر تلاش و فعالیت، درگروی انجام و یا ترک برخی اعمال است؛ آدمی با انجام برخی اعمال درست و نیکو، رزق و روزی حلال خود را زیاد و با انجام برخی اعمال ناصحیح و بعضاً حرام، نه تنها از کسب روزی حلال محروم که ممکن است دچار فقر، فلاکت و تنگدستی شده، از مسیر هدایت دور شود. از آنجا که خدای متعال، روزی همه جنبندگان را تضمین نموده است، انسان هرگز نباید نگران کسب روزی خویش باشد و تلاش برای کسب روزی، نباید او را از تکالیف واجب دینی خویش محروم سازد.

کلیدواژه‌ها: رزق، روزی، گشایش روزی، فقر و تنگدستی.

مقدمه

انسان موجودی اجتماعی است و از لوازم زندگی جمعی و بقا و استمرار آن، تأمین معاش و نیازهای زیستی او است. بدین منظور، این انسان در جامعه باید همواره برای گذران زندگی خود و هموعان خویش تلاش نماید و نیازهای تداوم حیات خویش را از دل طبیعت به دست آورد. در خصوص تأمین روزی انسان، خدای متعال این اطمینان را به بشر داده شده است: ﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ﴾ (ذاریات: ۵۸)؛ همانا خداوند بسیار روزی‌دهنده و صاحب نیروی استوار است. اما کسب روزی، دارای شرایط و ضوابطی است؛ در اسلام این‌گونه نیست که انسان برای تأمین معاش، روزی و استمرار حیات خویش، بتواند از هر وسیله‌ای بهره‌گیرد. با توجه به تأکیدات فراوان قرآنی و روایات پرشمار ائمه معصوم علیهم‌السلام، برطرف کردن نیازهای انسان، باید از راه حلال و پاکیزه انجام گیرد. به بیان دیگر، انسان در جامعه با تلاش و کوشش اختیاری خویش، باید به دنبال رزق و روزی حلال و طیب و پاک باشد.

این سبک زندگی قرآنی برای انسان، آثار و برکات فراوانی در زندگی فردی و اجتماعی او دارد. از جمله آثار فردی این سبک زندگی، آمرزش گناهان (قمی، ۱۳۷۳، ص ۱۹۸)، استجاب دعا (مجلسی، ۱۳۶۴، ج ۹۰، ص ۳۷۳)، نورانیت دل و جان (همان، ج ۱۰۰، ص ۱۶)، گرامی شدن نزد خداوند (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۷۷، ص ۲۰۵۹)، و باز شدن درهای بهشت (همان، ص ۲۰۱۶) است. همچنین آثار آن در زندگی اجتماعی سربار جامعه نبودن (مجلسی، ۱۳۶۴، ج ۱۰۰، ص ۹) و فقرزدایی (فراهانی‌فرد، ۱۳۷۸، ص ۱۲۶) و کم شدن فاصله و شکاف طبقاتی است.

اما طبیعی است که رزق و روزی حلال، روزی‌ای

است که در چارچوب شریعت اسلام به دست آمده باشد؛ یعنی کسب رزق اگر مطابق موازین و قوانین شرع مقدس اسلام باشد، حلال است و گرنه حرام خواهد بود. خداوند متعال در قرآن کریم معیارهایی را معین کرده که روزی حلال باید مطابق آنها به دست آید: از جمله می‌فرماید: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِنَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ (بقره: ۱۸۸)؛ و اموال یکدیگر را به باطل و ناحق در میان خود نخورید! و برای خوردن بخشی از اموال مردم به گناه، قسمتی از آن را به عنوان رشوه به قضات ندهید، درحالی‌که می‌دانید این کار گناه است! ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ﴾ (نساء: ۲۹)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، اموال خود را در میان خود به شیوه باطل - حرام - نخورید - نقل و انتقال ندهید - مگر اینکه به صورت داد و ستد از روی رضایت‌مندی بین شما باشد.

افزون بر «حلیت»، روزی باید «طیب» نیز باشد؛ یعنی تلاش انسان در جامعه همواره باید برای کسب روزی حلال و طیب باشد. واژه «طیب» در *صحاح اللغة*، به چیزهای پاکیزه گفته می‌شود (جواهری، ۱۴۱۰ق، ص ۱۷۳). ابن‌منظور نیز ضمن پذیرش این معنا، معتقد است: وقتی گفته می‌شود: زمین پاک، مراد زمینی است که صلاحیت برای کاشت گیاهان را دارد. نسیم پاک، مقصود باد ملایمی است که شدت ندارد. طعام طیب؛ یعنی غذای حلال. زن پاک، یعنی پاک دامن و عقیف. در قرآن ﴿الطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ﴾، به همین معنا آمده است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۵۶۳). اما کتاب *قاموس قرآن*، معنای دیگری بیان کرده، واژه «طیب» را به معنای دلچسبی و طبع‌پسندی معنا کرده، و به نقل از راغب

انسان موجودی اجتماعی است و از لوازم زندگی جمعی و بقا و استمرار آن، تأمین معاش و نیازهای زیستی او است. بدین منظور، این انسان در جامعه باید همواره برای گذران زندگی خود و هموعان خویش تلاش نماید و نیازهای تداوم حیات خویش را از دل طبیعت به دست آورد. در خصوص تأمین روزی انسان، خدای متعال این اطمینان را به بشر داده شده است: ﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ﴾ (ذاریات: ۵۸)؛ همانا خداوند بسیار روزی‌دهنده و صاحب نیروی استوار است. اما کسب روزی، دارای شرایط و ضوابطی است؛ در اسلام این‌گونه نیست که انسان برای تأمین معاش، روزی و استمرار حیات خویش، بتواند از هر وسیله‌ای بهره‌گیرد. با توجه به تأکیدات فراوان قرآنی و روایات پرشمار ائمه معصوم علیهم‌السلام، برطرف کردن نیازهای انسان، باید از راه حلال و پاکیزه انجام گیرد. به بیان دیگر، انسان در جامعه با تلاش و کوشش اختیاری خویش، باید به دنبال رزق و روزی حلال و طیب و پاک باشد.

این سبک زندگی قرآنی برای انسان، آثار و برکات فراوانی در زندگی فردی و اجتماعی او دارد. از جمله آثار فردی این سبک زندگی، آمرزش گناهان (قمی، ۱۳۷۳، ص ۱۹۸)، استجاب دعا (مجلسی، ۱۳۶۴، ج ۹۰، ص ۳۷۳)، نورانیت دل و جان (همان، ج ۱۰۰، ص ۱۶)، گرامی شدن نزد خداوند (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۷۷، ص ۲۰۵۹)، و باز شدن درهای بهشت (همان، ص ۲۰۱۶) است. همچنین آثار آن در زندگی اجتماعی سربار جامعه نبودن (مجلسی، ۱۳۶۴، ج ۱۰۰، ص ۹) و فقرزدایی (فراهانی‌فرد، ۱۳۷۸، ص ۱۲۶) و کم شدن فاصله و شکاف طبقاتی است.

اما طبیعی است که رزق و روزی حلال، روزی‌ای

مهمان‌نوازی (حرعاملی، ۱۳۷۰ق، ج ۹، ص ۴۷۰)، خوش‌اخلاقی و مهربانی (مجلسی، بی‌تا، ج ۶۹، ص ۴۰۸). از سوی دیگر، در سبک زندگی قرآنی عواملی چند نیز موجبات تنگدستی است. از جمله قطع صلہ رحم (حرعاملی، ۱۳۷۰ق، ج ۱۵، ص ۳۴۷)، قسم دروغ خوردن (همان)، سبک شمردن نماز (مجلسی، بی‌تا، ج ۸۴، ص ۳۳۴). بنابراین، خدای متعال روزی همه جنبندگان را تضمین نموده است. انسان نباید نگران روزی خویش باشد و به بهانه کسب رزق و روزی، نباید از تکالیف واجب دینی خویش سرباز زند. به عبارت دیگر، کسب روزی حلال نباید مانعی برای ترک واجبات دینی باشد. لذا امام حسن عسکری علیه السلام می‌فرماید: «مبادا روزی ضمانت شده، تو را از کار واجبی بازدارد» (محمدی ری‌شهری، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۰۶). امیرمؤمنان علی علیه السلام هم می‌فرماید: «خداوند روزی شما را تضمین کرد و به انجام واجبات فرمان داده شده‌اید. پس طلب روزی تضمین شده، نباید برای شما بر اعمال واجب مقدم باشد» (همان، ص ۱۰۷).

در خصوص پیشینه بحث هرچند کتاب‌هایی در باب فقر و فقرزدایی در اسلام و نیز گشایش و وسعت روزی به طور مستقل منتشر شده است، که در این مقاله از آنها استفاده و در منابع به برخی از آنها اشاره شده است، اما بررسی عوامل فقر و گشایش در معارف اهل‌بیت علیهم السلام کمتر در مقالات به چشم می‌خورد.

در این باب، مراجعه به منابع و آموزه‌های ناب قرآن و اهل‌بیت علیهم السلام در واکاوی عوامل و انواع رزق و روزی، عوامل فقر و تنگدستی و گشایش و وسعت روزی از جمله جنبه نوآوری این مقاله است.

این پژوهش، به روش تحلیل اسنادی، به واکاوی مفهوم و اهمیت «رزق»، انواع آن و زمینه و عوامل گشایش در

اصفهان می‌گوید: «اصل طیب آن است که حواس و نفس انسان از آن لذت می‌برد و پاک کردن را استطابه گویند؛ زیرا پاک کردن چیزی سبب دلچسبی آن است. ... جواز خوردن دو شرط دارد: یکی حلال بودن که حق دیگران در آن نباشد و دیگری دلچسب و طبع‌پسند بودن که مورد نفرت نباشد (ر.ک: قرشی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۲۵۷-۲۶۱). از سوی دیگر، لازمه کسب روزی حلال و طیب در جامعه، باید آگاهی از معیارهای کسب روزی حلال و شناخت آیین نجات‌بخش اسلام باشد. در اسلام فردی که به دنبال کسب معاش خویش است، باید شناخت کافی از دین داشته و به بیان امام صادق علیه السلام با سبک زندگی دینی آشنا و حلال و حرام خدا را بشناسد: «کسی که می‌خواهد تجارت کند، باید شناختی در دینش داشته باشد تا حلال را از حرام بازشناسد و کسی که شناخت دینی ندارد و به احکام تجارت ناآشناست، ولی تجارت می‌کند، خود را در شبهات افکنده است» (حرعاملی، ۱۳۷۰ق، ج ۱۲، ص ۲۸۳). به همین مضمون کلامی از امیرمؤمنان علی علیه السلام وارد شده است که بر شناخت مسائل خرید و فروش تأکید شده است: «در بازار ننشیند مگر کسی که مسائل خرید و فروش را بداند و هر که با نادانی تجارت کند، در ربا خوردن فرو می‌رود» (مجلسی، بی‌تا، ج ۱۰۰، ص ۳۷۹).

همچنین انسان مؤمن و طالب روزی حلال، باید از عوامل و موجبات افزایش روزی حلال شناخت و آگاهی کافی داشته باشد. در آموزه‌های دینی برخی از این عوامل عبارتند از: تقوا و پرهیزگاری (طلاق: ۳)، استغفار (مجلسی، بی‌تا، ج ۱۰۰، ص ۲۱)، توسل و دعا و نیایش (احسان‌بخش، ۱۳۶۶، ج ۷، ص ۱۰۳)، کتمان فقر (قاسمی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۰)، یاری مؤمنان (تشکر، ۱۳۸۷، ص ۴۶)، تزکیه و طیب نفس (تمیمی آمدی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۱۳۱)، همسایه خوب بودن (کلینی، بی‌تا، ج ۱۱، ص ۱۵۱)،

زندگی، کسب معاش و روزی و عوامل فقر و تنگدستی می‌پردازد. سؤال اصلی این مقاله این است که عوامل گشایش رزق و روزی و نیز عوامل تنگدستی و فقر در اسلام کدامند؟

مفهوم و اهمیت رزق

معنای «رزق» در لغت چنین آمده است: «الرِّزْقُ: مَا يَنْتَفَعُ بِهِ وَ الْجَمْعُ الْأَرْزَاقُ» (جوهری، ۱۴۱۰ق، ص ۱۴۱۸۱)؛ رزق به معنای چیزی است که از آن بهره برده می‌شود و جمع آن ارزاق است. راغب اصفهانی در مفردات می‌گوید: رزق گاهی به عطای دائمی اطلاق می‌شود، خواه دنیوی باشد یا اخروی و گاهی به نصیب و بهره و گاهی به غذایی که وارد جوف می‌شود. گویند: شاه رزق لشکر را داد و دانش روزی من شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۵۱). همچنین رزق عطایی است که از آن منتفع می‌شوند. خواه طعام باشد یا علم و یا غیر آن (قرشی، ۱۳۷۱، ص ۸۲۳).

در آموزه‌های دینی، به‌ویژه در قرآن کریم بر اهمیت رزق و روزی تأکید فراوان شده است. به‌گونه‌ای که روزی همه جنبندگان در زمین را خدای متعال ضمانت کرده است. می‌فرماید: «و هیچ جنبنده‌ای در زمین نیست مگر [اینکه] روزی‌اش بر عهده خداست و [او] قرارگاه و محل مردنش را می‌داند همه [اینها] در کتابی روشن [ثبت] است» (هود: ۶). در جای دیگر می‌فرماید: «همان [خدایی] که زمین را برای شما فرشی [گسترده] و آسمان را بنایی [افراشته] قرار داد و از آسمان آبی فرود آورد و بدان از میوه‌ها رزقی برای شما بیرون آورد، پس برای خدا همتیانی قرار ندهید، درحالی‌که خود می‌دانید» (بقره: ۲۲)؛ «و آنان که در راه خدا مهاجرت کرده‌اند و آن‌گاه کشته شده یا مرده‌اند، قطعاً خداوند به آنان رزقی نیکو می‌بخشد و راستی این خداست که بهترین روزی‌دهندگان است» (حج: ۵۸)؛ «و [نیز] از دام‌ها حیوانات بارکش و

حیوانات کرک و پشم‌دهنده را [پدید آورد] از آنچه خدا روزی‌تان کرده است، بخورید و...» (انعام: ۱۴۲)؛ «[ای پیامبر] بگو زیورهایی را که خدا برای بندگانش پدید آورده و [نیز] روزی‌های پاکیزه را چه کسی حرام گردانیده بگو این [نعمت‌ها] در زندگی دنیا برای کسانی است که ایمان آورده‌اند» (اعراف: ۳۲). در آیات بسیاری نیز بر این مهم تأکید می‌کند که لازمه روزی فراوان و یا لازمه حفظ ایمان، کمک به هموعان و انفاق برای نیازمندان است: «و از آنچه روزی‌شان داده‌ایم، انفاق می‌کنند» (سجده: ۱۶؛ شوری: ۳۸؛ رعد: ۲۲؛ حج: ۳۵).

افزون بر این، در روایات نیز بر اهمیت رزق تأکید شده است. برای نمونه، امیرمؤمنان علی علیه السلام در نهج البلاغه می‌فرماید: «مؤمن باید شبانه‌روز خود را به سه قسم تقسیم کند: زمانی برای نیایش و عبادت پروردگار، و زمانی برای تأمین هزینه زندگی، و زمانی برای واداشتن نفس به لذت‌هایی که حلال و مایه زیبایی است. خردمند را نشاید جز آنکه در پی سه چیز حرکت کند: کسب حلال برای تأمین زندگی، یا گام نهادن در راه آخرت، برای به دست آوردن لذت‌های حلال» (نهج البلاغه، ۱۴۱۴ق، ص ۵۴۵). در حدیث دیگری از آن حضرت نقل شده است که می‌فرماید: «طلب رزق نموده و نیازهای خود را جست‌وجو نمایید؛ زیرا طالب آن، به آن دست خواهد یافت» (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۵، ص ۴۷۵).

عَلَّامَهُ طِبَاطِبَائِي فِي الْمِيزَانِ دِرْبَارَهُ آيَةُ ﴿فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ﴾ (جمعه: ۱۰)، طلب رزق را تعمیم داده، شامل همه کارهایی می‌داند که موجب پاداش خدای متعال است. می‌فرماید:

منظور از «قضاء صلاة»، اقامه نماز جمعه، و تمام شدن آن است و مراد از «انتشار در ارض»، متفرق شدن مردم در زمین و مشغول شدن در کارهای

در روایتی دیگر، طالب روزی حلال را خدای متعال دوست می‌دارد. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «خداوند متعال، سفر کردن و به غربت رفتن را در طلب روزی دوست می‌دارد» (حکیمی، ۱۳۷۶، ج ۵، ص ۴۶۷). از عبدالاعلی مولای آل‌سام روایت شده که گفت: «روزی تابستانی که هوا بسیار گرم بود، در یکی از راه‌های مدینه به امام صادق علیه السلام برخورده، عرض کردم: فدایت شوم آیا با آن وضعی که نزد خدای تعالی و با آن قربتی که نسبت به رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم داری، در مثل چنین روزی چرا خود را به زحمت می‌اندازی؟ فرمود: ای عبدالاعلی به طلب رزق برخاسته‌ام تا از کسی مثل تو بی‌نیاز باشم» (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۰، ص ۲۵۶).

در روایتی رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، طلب روزی را بهترین نوع عبادت برشمرده، فرموده‌اند: «عبادت هفتاد بخش است و بهترین بخش آن، طلب رزق حلال است.» همچنین می‌فرمایند: «هر کس از دسترنج خود به طور حلال روزی بخورد، خداوند درهای بهشت را به روی او می‌گشاید که از هر دری می‌خواهد وارد شود.» و نیز می‌فرماید: «طلب روزی حلال بر هر مرد و زن مسلمانی واجب است.» «و هر کس از حلال بخورد، فرشته‌ای بر سر او می‌ایستد و برای او استغفار می‌کند تا از خوردن فارغ شود» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۰۲، ص ۹-۱۲).

انواع رزق

رزق و روزی، برحسب اعتبارات به انواع مختلف تقسیم می‌شود. برخی از آنها عبارتند از:

۱. رزق حلال و رزق حرام

رزق حلال، به روزی گفته می‌شود که از طریق مشروع (از نظر دین) به دست آمده باشد و رزق حرام، به رزقی

روزانه برای به دست آوردن فضل خدا - یعنی رزق و روزی - است. اگر در میان همه کارهای روزانه، فقط طلب رزق را نام برد، برای این بود که مقابل ترک بیع در آیه قبلی واقع شود، لیکن از آنجایی که ما در آیه قبلی گفتیم که منظور از ترک بیع، همه کارهایی است که آدمی را از نماز بازمی‌دارد، لاجرم باید بگوییم منظور از «طلب رزق» هم همه کارهایی است که عطیه خدای تعالی را در پی دارد، چه طلب رزق و چه عیادت مریض، و یا سعی در برآوردن حاجت مسلمان، و یا زیارت برادر دینی یا حضور در مجلس علم، و یا کارهایی دیگر از این قبیل (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۴۶۱ و ۴۶۲).

عَلَّامه در جای دیگر، مصادیق گوناگون طلب روزی را چنین بیان می‌کند:

در الدرالمثور آمده است که عبدالرزاق (در کتاب المصنف)، از ایوب روایت کرده که گفت: «مردی از بالای تلی مشرف به رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم شد (منظور این است که از جای خطرناکی عبور می‌کرد)، مردم گفتند: عجب مرد چابکی است! ای کاش این چابکی را در راه خدا صرف می‌کرد، رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: مگر راه خدا منحصر در جنگیدن و کشته شدن است؟ آن‌گاه فرمود: راه خدا بسیار است: بیرون شدن از خانه و سفر کردن برای طلب رزق حلال و فراهم نمودن هزینه زندگی پدر و مادر، راه خدا است، و نیز سفر کردن برای طلب رزق حلال جهت زن و فرزند راه خدا است، و سفر کردن و طلب رزق برای به دست آوردن قوت خویشتن نیز راه خدا است، بلکه کسی که برای زیادتیر کردن مال (از غیر راه حلال) به سفر می‌رود، او در راه شیطان است (همان، ج ۲، ص ۶۱۷).

(ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، نامه ۳۱، بخش ۱۰۶). روزی، دو نوع است: یکی تو را می‌جوید و دیگری را تو می‌جویی، پس کسی که دنیاخواه باشد (برای روزی به هر راهی برود)، مرگ او را می‌جوید تا از دنیا بیرونش برد، و کسی که طالب آخرت باشد، دنیا او را می‌جوید تا از آن، روزی خود را کامل بستاند (همان، حکمت ۴۲۳).

از امام رضا علیه السلام نقل شده که می‌فرماید:

در طلب روزی تقوا را رعایت کن و حد اعتدال و جمیل را در طلب روزی در پیش‌گیر و کسب خود را از آلوده شدن به حرام حفظ کن و بدان که روزی دو گونه است: روزی که تو در طلب آنی و روزی که آن طالب توست. پس آن رزقی را که تو می‌طلبی، از طریق حلال دنبال کن؛ زیرا از خوردن آن گریزی نداری (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۰۳، ص ۳۱).

بنابراین رزق طالب، همان رزق بدون رنج و سختی است و رزق مطلوب، رزق همراه با رنج و سختی است. همان‌طور که در روایت آمده است، آدمی باید در طلب روزی، مواظب باشد و از حلال طلب کند و دنبال حرام نرود. اما اگر دنبال حرام رفت، بالاخره روزی او همان روزی حرامی است که خود به دنبالش بوده است.

۳. رزق تکوینی و رزق تشریحی

از آنجاکه خداوند متعال خالق همه موجودات است، روزی آنها را نیز ضمانت کرده است. می‌فرماید: «و هیچ جنبنده در زمین نیست، جز آنکه روزیش بر خداست» (هود: ۶)؛ چراکه همه احوال خلق در دفتر علم ازلی خدا ثبت است. خداوند در عالم وجود، هر موجودی را که آفریده و نیاز به تأمین زندگی دارد، موادی را که زندگی او را تأمین کند و اسباب داخلی و راهنمایی‌های طبیعی را

اطلاق می‌شود که از طریق نامشروع و برخلاف نظر دین به دست آمده باشد (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۰۰، ص ۱۰). روشن است که روزی همه بندگان بر عهده‌ی خدای متعال است. این روزی، از نوع «حلال» است و طلب حلال، بسان جهاد در راه خدا دانسته شده و وظیفه‌ای واجب بر تمامی زن و مرد مسلمان شمرده شده است. اما گاهی اوقات همین روزی و کسب آن ممکن است حرام شمرده شود؛ چراکه شتاب در کسب روزی، حرص به مال دنیا، بی‌اعتمادی به خداوند و ستمگری به دیگران، موجب رو آوردن به حرام می‌شود. در این هنگام، از مقدار حلال روزی از این افراد برداشته می‌شود و در پایان، آثار گناه و حرام در دنیا و آخرت گریبانگیر افراد خواهد شد (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۱۱۹، ۱۲۰ و ۱۲۳). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله درباره‌ی رزق حرام فرموده‌اند: «هر کس مالی را از غیر حلال به دست بیاورد همان توشه او به سوی آتش دوزخ است» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۰، ص ۱۰). همچنین فرموده‌اند که خدای تبارک و تعالی فرموده است: «هر که باک نداشته باشد که از چه راهی دینار و درهم به دست می‌آورد، من هم باکی ندارم که روز قیامت از کدام در او را به دوزخ وارد کنم.» همچنین حضرت فرموده‌اند: «هرگاه لقمه‌ای از حرام در شکم بنده قرار گیرد، هر فرشته‌ای در آسمان‌ها و زمین او را لعنت می‌کند» (نوری طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۱۳، ص ۶۷).

۲. رزق طالب و رزق مطلوب

امیرمؤمنان علی علیه السلام در وصیت‌نامه خود به فرزندش امام مجتبی علیه السلام می‌فرماید:

ای فرزند من! روزی بر دو قسم است: یکی آنکه تو در پی آنی، و دیگری آنکه او به دنبال تو می‌گردد، که اگر تو به سوی او نروی، او به سوی تو می‌آید

کرامت است؛ زیرا بهشت جای اهل تقواست و بیشترین کرامت را خداوند از آن اهل تقوا یاد نموده است: ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾ (حجرات ۱۳). در مقابل روزی کریم، روزی است که همراه با ذلت و خواری باشد و آن طعام دوزخیان است: ﴿إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ طَعَامُ الْأَثِيمِ... إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾ (دخان: ۴۳-۴۹)؛ همانا درخت زقوم جهنم، قوت و غذای بدکاران است.. (و به استهزاء وی گویند: عذاب دوزخ را) بچش که تو بسیار (نزد خود) توانمند و گرامی هستی.

البته در زندگی روزمره ما، رزق کریم و غیرکریم مصداق دارد؛ آن روزی‌ای که عزت، کرامت، شرافت و مناعت نفس آدمی را حفظ کند، «رزق کریم» است، هرچند ناچیز باشد و آن روزی‌ای که با دنائت نفس و زبونی و ذلت همراه باشد، روزی پست و غیرکریم است.

۵. فراخی و تنگی روزی

در قرآن کریم آیات متعددی است که مفاد آنها این است که خداوند روزی هر کس را که بخواهد گشاده می‌کند و روزی هر کس را بخواهد تنگ می‌گرداند. می‌فرماید: ﴿اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَفَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا مَتَاعٌ﴾ (رعد: ۲۶)؛ خدا هر که را خواهد فراخ روزی و هر که را خواهد تنگ روزی می‌گرداند، و (این مردم کافر) به زندگانی و متاع دنیا دل شادند در صورتی که دنیا در قبال آخرت متاعی (موقت و ناقابل) بیش نیست. همچنین می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾ (اسراء: ۳۰)؛ همانا خدای تو هر که را خواهد روزی وسیع دهد و هر که را خواهد تنگ روزی گرداند، که او به (صلاح کار) بندگان خود کاملاً آگاه و بصیر است. خدای متعال در جای دیگر می‌فرماید: ﴿اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ

هم برای او انجام داده تا بتواند به حیات خود ادامه دهد. این رزاقیت عام خداوندی که همه از آن بهره‌مندند و این کرم خداوندی است که همه از آن بهره‌ورند و اوست که حاجت موری را به علم غیب در بن چاهی به زیر صخره صماء می‌داند و تأمین می‌کند. این روزی، تکوینی است که در عالم خدای متعال برای همه موجودات و مخلوقات هستی اعطا کرده است. اما از سوی دیگر، خداوند برای بشر در رابطه با تحصیل این مواد که روزی او را تأمین می‌کند، مقررات و احکامی قرار داده است که اگر از راه آن مقررات، روزی را به دست آورد، حلال و طیب است و اگر از غیر آن راه به دست آورد، حرام و پلید است. این قسم روزی را روزی «تشریعی» گویند. در واقع، روزی تشریعی، طلب روزی تکوینی است که خدا متعال به بشر اعطا کرده است؛ البته به شیوه و از طریقی خاص.

۴. رزق کریم و رزق غیرکریم

در مواردی از قرآن کریم، از بعضی از روزی‌ها به «رزق کریم» یاد شده است. علامه طباطبائی می‌نویسد: خداوند از روزی کریم، بهشت و نعمت‌های بهشت را در مواردی از کلام خود اراده کرده است. مانند آیه شریفه ﴿فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾ (حج: ۵۰)؛ کسانی که ایمان آورده و اعمال شایسته انجام دادند، آمرزش و رزق کریم از آن ایشان است، و کسانی که در محو آیات ما تلاش کردند و پنداشتند ما را درمانده می‌کنند، اینان یاران دوزخند. از مقابله جزای این دو دسته معلوم می‌شود که رزق کریم، بهشت و نعم بهشتی است. جالب آنکه در عموم آیاتی که رزق کریم یاد شده، پیش از آن مغفرت آمده است (انفال: ۴ و ۷۴؛ حج: ۵۰؛ نور: ۲۶؛ سبأ: ۴).

«رزق کریم»، آن روزی‌ای است که همراه با کرامت باشد و روزی بهشتیان است که به طور قطع همراه با

يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿عنكبوت: ۶۲﴾؛ خداست که هر کس از بندگان را خواهد وسیع روزی و یا تنگ روزی می‌گرداند که همانا او به هر چیزی (از مصالح خلاق) داناست. و در سوره «روم» نیز آمده است: ﴿وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِن تُصِيبَهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيَهُمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ (روم: ۳۶ و ۳۷)؛ و مردم (بر این عادتند که) هر گاه ما رحمتی به آنها چشانیم، شاد شده و اگر رنج و بلایی از کرده خودشان ببینند، در آن حال نومید می‌شوند. آیا ندیدند که همانا خدا هر که را خواهد وسیع روزی کند و هر که را خواهد تنگ روزی گرداند؟ همانا در این امر، ادله روشنی (از حکمت الهی) برای اهل ایمان پدیدار است. **علّامه طباطبائی** در ذیل آیه اول می‌نویسد: «مراد این است که مردم نسبت به نعمت یا نعمتی که به آنها می‌رسد سطحی‌نگرند، هرگاه نعمتی را یافتند به آن شاد می‌گردند، بدون اینکه بدانند آن نعمت با اراده حق تعالی به آنها رسیده و اگر مصیبتی به آنها وارد شود، ناامید می‌گردند، گویا نمی‌دانند که مصیبت نیز به اذن پروردگار به انسان می‌رسد و اگر او اذن ندهد مصیبتی بر انسان وارد نمی‌شود.» ایشان نیز ذیل آیه دوم می‌نویسد: «این آیه، خطای انسان را در مبادرت به شادی و ناامیدی را هنگام چشیدن رحمت و برخورد با مصیبت بیان می‌کند؛ زیرا انسان فکر می‌کند وسعت روزی و یا تنگی آن به دست اوست و هرگاه وسعت در روزی برای او پیدا شده همواره هست و از این جهت شاد می‌گردد، و اگر تنگی معیشت پیش آمد نیز همواره گرفتار آن است و از این رو ناامید می‌گردد. ولی اگر بداند که وسعت و تنگی روزی تابع مشیت الهی است و برای هر دو امکان زوال هست، نه موجبی برای شادی او و نه علتی برای ناامیدی او خواهد بود. و اما اینکه فراخی و

تنگی روزی به دست خداست و قرآن آن را به عنوان یک امر قطعی و مشهود برای انسان یاد می‌کند "اولم یروا"، از این جهت است که رزقی که به دست انسان می‌رسد یا به دست می‌آورد، وجود آن متوقف بر هزاران هزار سبب و شرط است که تلاش آدمی به عنوان یک سبب به شمار می‌آید و عموم اسباب به خدای متعال منتهی می‌گردد. پس خداست که عطا می‌کند و منع می‌نماید و روزی را فراخ می‌کند یا تنگ می‌نماید» (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۱۹۲-۱۹۳). نکته‌ای که درباره فراخی و تنگی روزی نباید از آن غفلت کرد، نقش خود انسان در حصول آن دو است. درست است که فراخی و تنگ‌روزی متوقف بر مشیت الهی است، ولی نباید مشیت الهی را بدون حساب تلقی کرد، بلکه مشیت او از روی علم و حکمت است و تا محلی قابل فراخی یا تنگی روزی نباشد، خداوند روزی او را فراخ یا تنگ نمی‌کند. در آیاتی که یاد شد اگر دقت شود، بعد از آنکه می‌فرماید: خداست که روزی را برای هر که بخواهد فراخ یا تنگ می‌کند، در یکجا می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾ و در جای دیگر می‌فرماید: ﴿أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾؛ یعنی این فراخی و تنگی روزی بندگان، بر مبنای علم و حکمت خداوند است. از سوی دیگر، نباید پنداشت که فراخی و تنگی روزی یک حکم حتمی و غیرقابل تغییر است، بلکه هر دو دگرگونی‌پذیر و قابل زوال است. قرآن کریم می‌فرماید: ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ (اعراف: ۹۶)؛ و چنانچه مردم شهر و دیارها همه ایمان آورده و پرهیزکار می‌شدند، همانا ما درهای برکاتی از آسمان و زمین را بر روی آنها می‌گشودیم ولیکن (چون آیا تو پیغمبران ما را) تکذیب کردند، ما هم آنان را سخت به کیفر کردار زشتشان رسانیدیم.

۶. رزق حَسَن

در برخی از آیات، قرآن رزق را به صفت حَسَن ستوده است. مانند آنچه از شعیب پیامبر در گفت‌وگوی با قومش حکایت شده است: «قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيْتَةٍ مِّن رَّبِّي وَرَزَقَنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا» (هود: ۸۸)؛ شعیب گفت: ای قوم، رأی و نظریه شما چیست؟ آیا اگر مرا از جانب پروردگارم حجت روشن و دلیل قاطع باشد و از خود بر من رزق نیکو رسانده باشد (باز اطاعت او نکنم)؟ و (بدانید که) غرض من در آنچه شما را نهی می‌کنم، ضدیت و مخالفت با شما نیست، بلکه تا بتوانم تنها مقصود ما صلاح امر شماست و از خدا در هر کار توفیق می‌طلبم و بر او توکل کرده و به درگاه او انابه و بازگشت دارم. خداست آنکه آسمان‌ها و زمین را آفرید و باران را از آسمان فرو بارید تا بدان انواع ثمرات و حبوبات را برای روزی شما برآورد، و کشتی‌ها را مسخر شما کرد تا به امر او به روی آب دریا روان شود و نهرها را (به روی زمین) به اختیار شما جاری گردانید. در تفسیر المیزان در ذیل این آیه آمده است که مراد از رزق حسن، وحی نبوت است که مشتمل بر اصول معارف و شرایع است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۰، ص ۵۴۸). در سوره «نحل» نیز در دو مورد، رزق حسن به کار رفته است: یکی، در مورد محصولات حلال، خرما و انگور (نحل: ۶۷) و دیگری، در مورد کسی که به نعم الهی متنعم شده و از هرگونه انفاق دریغ نمی‌کند (نحل: ۷۵). همچنین در سوره «حج»، از پاداش هجرت و شهادت به رزق حسن، تعبیر شده است (حج: ۵۸). از مجموع این دسته آیات، می‌توان استنباط کرد که رزق حسن، رزقی است که از آلودگی منزه‌واز معنویت والایی برخوردار است.

عوامل وسعت و گشایش رزق و روزی

آموزه‌های تربیتی قرآن و سیره ائمه اطهار علیهم‌السلام درباره

عوامل وسعت روزی و یا تنگی رزق، بیانگر حقایقی ارزشمند است که در پرتو آنها رابطه ما و پروردگاران و نیز رابطه ما و جامعه اسلامی، خود و خانواده خویش، که در جلوه‌های رفتار و گفتار تجلی می‌یابد، حساس‌تر، دقیق‌تر و اندیشه‌گرایانه‌تر خواهد شد. شایسته است در پرتو این معارف دینی ناب و حیات‌بخش، تمامی رفتار و اعمال خود را با نگاهی دقیق‌تر و حساب‌شده‌تر انجام دهیم و با توجه به آثار و برکات هریک در خود، خانواده و جامعه، مسئولیت بیشتری احساس کنیم.

از مجموع آموزه‌های دینی به دست می‌آید که نتیجه اعمال، رفتار و نیت ماست که موجب می‌شود زندگی و روزی را بر خود تنگ و یا فراخ نماییم. در کتب روایی، روایات فراوانی پیرامون اعمالی که روزی را وسعت می‌بخشد و یا اعمالی که موجب فقر و تنگی روزی می‌شود، آمده است. در سفینه البحار، حدود چهل عمل را یاد می‌کند که مؤثر در وسعت روزی است. از آن جمله: صله رحم، حسن رفتار با همسایه، تعقیب نماز صبح و عصر، صبح زود برای طلب روزی بیرون آمدن، همواره با طهارت بودن، اجابت مؤذن، ترک حرص، شکر نعمت، اجتناب از قسم دروغ، شستن دست قبل از طعام، هر روز سی مرتبه سبحان‌الله گفتن، استغفار و نماز شب... (قمی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۵۱۹-۵۲۰). در نهج البلاغه آمده است: «طلب آمرزش از خدا، سبب ریزش و فراوانی روزی است» (نهج البلاغه، ۱۴۱۴ق، خ ۱۴۳). همچنین می‌فرماید: «به واسطه صدقه دادن، طلب نزول روزی کنید» (همان، کلمات قصار ۱۳۷). نیز می‌فرماید: «زکات دادن، سبب وسعت روزی می‌شود» (همان، کلمات قصار ۲۵۲).

همچنین در سفینه البحار از اعمالی یاد شده است که موجب فقر و تنگی روزی می‌شود. از آن جمله قسم دروغ، زنا، عادت به دروغ، کثرت استماع غناء،

۱. تقوا و پرهیزکاری

در این زمینه، قرآن کریم می‌فرماید: ﴿... وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا﴾ (طلاق: ۳ و ۲)؛ و هر کس خدا ترس و پرهیزکار شود، خدا راه بیرون شدن (از عهده گناهان و بلا و حوادث سخت عالم) را بر او می‌گشاید و از جایی که گمان نبرد به او روزی عطا کند، و هر که بر خدا توکل کند، خدا او را کفایت خواهد کرد که خدا امرش را نافذ و روان می‌سازد و بر هر چیز قدر و اندازه‌ای مقرر داشته است (و به هیچ تدبیری سر از تقدیرش نتوان پیچید) هر کس از خدا پروا کند، (پروردگار) برای او راه بیرون شدن (از سختی‌ها) را قرار می‌دهد و از جایی که حسابش را نمی‌کنند، به او روزی می‌رساند.

در آیه ۹۶ سوره «اعراف» گذشت که «و چنانچه مردم شهر و دیارها همه ایمان آورده و پرهیزکار می‌شدند، همانا ما درهای برکاتی از آسمان و زمین را بر روی آنها می‌گشودیم و لیکن (چون آیا تو پیغمبران ما را) تکذیب کردند، ما هم آنان را سخت به کیفر کردار زشتشان رسانیدیم»

رزق و یا لطفی که بدون تدبیر برای انسان فراهم می‌شود، نعمتی است که امام صادق علیه السلام آن را مخصوص بندگان باایمان خداوند دانسته است و ضمن تفسیر آن به «مبارک و پرخیر بودن»، حکمت این رحمت را ارتباط بیشتر مؤمنان با خداوند از راه دعا به درگاه او می‌داند، تا بیش از همیشه روزی‌ای بدون پیش‌بینی نصیب خود سازد (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۰۳، ص ۲۹ و ۳۶؛ ج ۷۷، ص ۱۶۴؛ محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۱۱۲).

ویژگی چنین روزی‌ای پاک و شایسته، که نشان از محبوبیت بندگان پارسا و پرهیزگار دارد، به گونه‌ای است

اندازه‌گیری نکردن در معیشت، ترک فامیل، خواب میان نماز مغرب و عشاء و پیش از طلوع خورشید، دست نشستن هنگام غذا، ظروف ناشسته در شب گذاردن، و استخفاف به نماز و... (قمی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۳۸۱-۳۸۲). امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «مال حرام خوردن روزی را از بین می‌برد» (همان، ج ۱، ص ۵۲۰). از امام مجتبی علیه السلام آمده است: «ترک زنا و رُفْتِنِ جلوی در خانه و شستن ظروف غذا، توانگری می‌آورد» (همان، ص ۵۲۰). دعا برای وسعت روزی، یکی از اموری است که در روایات سفارش شده و کمتر دعای مأثوری است که در آن از خدا، وسعت روزی، روزی حلال و طیب خواسته نشده باشد. امیرمؤمنان علی علیه السلام در وصیت‌نامه خود به فرزندشان امام مجتبی علیه السلام می‌فرماید: «آن‌گاه خداوند کلیدهای خزینه‌های خود را در دو دست تو قرار داد، بدین‌گونه که به تو اجازه داد که از او مسئلت نمایی، پس هر زمان بخواهی می‌توانی به وسیله دعا، درخواست کنی که درهای نعمت را به روی تو بگشاید» (نهج البلاغه، ۱۴۱۴ق، نامه ۳۱، بخش ۷۱). در بخش دیگری، مهم‌ترین درخواست را سه چیز می‌شمارد: «و از خزائن رحمت خداوند چیزی را درخواست کن که دیگری بر دادن آن توانایی ندارد، مانند افزایش در عمر و تندرسی و وسعت رزق» (همان، بخش ۷۰).

بنابراین، فراخی و تنگی روزی به دست خداست و اوست که روزی را فراخ یا تنگ می‌کند. اما خدای متعال ابزار و اسباب هر دو را در اختیار انسان قرار داده است و ما با اعمال و رفتار اختیاری خویش، ممکن است در پی روزی حلال فراخ باشیم و یا روزی حرام و تنگی معیشت. افزون بر روایات فوق، به طور مشخص برخی از عوامل زیادتی نعمت و روزی در آموزه‌های دینی عبارتند از:

﴿سْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّاراً يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَاراً وَيُمْدِدْكُمْ بِأَمْوَالٍ وَيَبِينْ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ﴾ (نوح: ۱۱ و ۱۲)؛
از پروردگارتان آمرزش بخواهید که او همواره آمرزنده
است (تا در دنیا) بر شما از آسمان باران پی در پی فرستد و
شمارا به اموال و پسران یاری کند و در آخرت برایتان باغ‌ها
قرار دهد (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۷۸، ص ۲۰۱).

«دعا» در حق برادران مؤمن و پرهیزکار، جلوه‌ای دیگر
از یاد خدا برای نزول نعمت‌های الهی است. امام باقر علیه السلام
در این زمینه می‌فرماید: «بر شما باد به دعا برای برادران
که همانا موجب افزایش روزی خواهد شد» (همان، ج
۷۶، ص ۶۰).

«توکل بر خدا» نیز فراوانی روزی را به همراه دارد؛
رزقی بی‌گمان و بدون پیش‌بینی. چنان‌که رسول اکرم صلی الله علیه و آله،
توکل‌کنندگان را به پرنندگانی تشبیه کرده‌اند که بدون
دغدغه‌خاطر هر صبحگاه از لانه بیرون می‌روند و
شامگاهان سیر از روزی الهی به سرای خود بازمی‌گردند
(محمدی ری‌شهری، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۱۳).

۳. نیکوکاری، خوش‌اخلاقی و مهربانی

نیکوکاری، خوش‌اخلاقی و مهربانی و پذیرایی از بندگان
صالح خدا از دیگر عوامل افزایش نعمت‌های الهی است.
این کار پسندیده رضایت پروردگار را در رسیدگی به
صالحان و مؤمنان، فراهم می‌کند. از این رو، خدای متعال
چون صلاحیت و اهلیت برای انسان می‌بیند، لطف و
رحمت بیشتر خود را نثار وی می‌کند. امیرمؤمنان علی علیه السلام
در این زمینه می‌فرماید: «پاکی نیت و طراوت اندیشه،
دوری از تنگ‌نظری در برخوردها، سهل‌گرفتن در زندگی
با دیگران، گشایش چهره و خوش‌برخورد بودن با
برادران مسلمان، گنج‌های رزق آدمی و موجب افزایش
روزی انسان‌ها خواهد بود» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۷۷،

که امام زین‌العابدین علیه السلام در دعای خود به ما می‌آموزد که
از خداوند این‌گونه حاجت بخواهیم: «اللهم صل علی
محمد و آل محمد و اکفنی مؤونة الاکتساب و ارزقنی من
غیر احتساب» (الهی قمشه‌ای و فربودی، ۱۳۸۹، دعای
۲۰، ص ۴۱۲)؛ خدایا! درود فرست بر محمد و دودمان
پاک او و زندگی مرا با درآمد کسب کفایت کن و از
رزق‌های بی‌گمان نصیب من گردان! چنین لطف چشمگیر
خداوند به دین‌باوران پرهیزکار، گویای این سخن است که
آفرینش و نعمت‌های الهی برای انسان کامل و افراد
خداجو فراهم شده است. اگر ما گوش به فرمان پروردگار
باشیم و از پیشوایان معصوم علیهم السلام اطاعت کنیم، ریزش
رحمت حق نیز به سوی ما جاری خواهد شد.

۲. یاد خداوند و شکران نعمت

«شکر نعمت»، عامل بسیار مؤثر در افزایش نعمت‌ها و
الطاف الهی است که خداوند با صراحت بدان اشاره
فرموده است: ﴿وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ
وَلَئِن كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ﴾ (ابراهیم: ۷)؛ و (باز به خاطر
آرید) وقتی که خدا اعلام فرمود که شما بندگان اگر شکر
نعمت به جای آرید، بر نعمت شما می‌افزایم و اگر کفران
کنید، عذاب من بسیار سخت است. همچنین «تکبیر»
نمادی از یاد خداوند در سرای دل است که رسول خدا
این‌گونه بر آن تأکید کرده است: «کسی که رزق او کم شده
است، زیاد تکبیر بگوید (تا یاد خداوند باعث گشایش
روزی او گردد)» (متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ج ۹۳۲۵). در
کلامی دیگر، امام صادق علیه السلام برای «استغفار» که زدودن
غبار غفلت و گناه از حرم قلب است، چنین تأثیری را بیان
کرده، می‌فرماید: «زمانی که روزی شما کاستی گرفت و
اندک شد، رو به استغفار و طلب توبه کنید که پروردگار
متعال خود این راه را برابر ما گشوده و فرموده است:

را به هوشیاری و بیداری در بین الطلوعین تفسیر کرده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۱۴۷).

همچنین وضوی دایم و طهارت همیشگی، راحتی روح و برکات لحظه‌های روز و افزایش روزی را به دنبال دارد (متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ح ۴۴۱۵۴). آنان که آرام آرام این حالت پسندیده را در خود ایجاد کنند و با تمرین به صورت ملکه و عادت دایمی برای خود درآورند، نوعی طراوت روحی و قداست باطنی حس می‌کنند که پس از چندی، ترک چنین صفت ارزشمندی برای آنها مشکل خواهد بود.

۶. دوری از گناه، ظلم و نافرمانی خداوند

ویژگی ذاتی اطاعت و استفاده از نعمت‌های الهی در مسیر حقیقی آن، فزونی نعمت‌های خداوند و ریزش الطاف چشمگیر الهی را به همراه دارد و عملکرد ذاتی گناه، معصیت و مصرف نعمت‌های خداوند در مسیری نادرست و علیه دستورهای الهی، تنگی معیشت و کمی رزق و زندگی سخت و دشواری را به همراه خواهد داشت. از این رو، پیشوایان معصوم علیهم‌السلام فرموده‌اند: «با گناه افراد، رحمت و روزی خداوند به روی آنان بسته می‌شود؛ برکات رزق برطرف می‌گردد؛ گوارایی و شادکامی و راحتی زندگی زودده می‌شود و مسیر گذران عمر با دشواری و سختی روبه‌رو خواهد شد» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۱۴۴ و ۱۴۹؛ ج ۷۳، ص ۳۱۸؛ ج ۷۶، ص ۳۳۵؛ ج ۷۸، ص ۲۵۶). در حدیثی امام باقر علیه‌السلام می‌فرمایند: «گاه انسان گناهی می‌کند و روزی از او قطع می‌شود». سپس حضرت این آیه را تلاوت فرمود: «إِنَّا بَلَوْنَاهُمْ كَمَا بَلَوْنَا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ إِذْ أَقْسَمُوا لَيَصْرِمُنَّهَا مُصْبِحِينَ» (قلم: ۱۷)؛ ما کافران را (به قحط و سختی) آزمودیم، چنان‌که اهل آن بستان را آزمودیم که قسم

ص ۱۷۶ و ۲۸۷؛ ج ۷۴، ص ۳۶۲ و ۳۹۵؛ ج ۷۵، ص ۱۷۲؛ ج ۱۰۳، ص ۲۱). امام صادق علیه‌السلام نیکی به والدین، همگان و خوش اخلاقی پسندیده و بجا را موجب گشوده شدن درهای روزی بیان کرده‌اند (همان، ج ۶۹، ص ۴۰۸؛ ج ۷۴، ص ۸۱؛ ج ۷۱، ص ۳۹۶).

۴. انفاق و پرداخت واجبات مالی

صدقه فراوان و خرسندی دیگران با کمک‌های مالی، خوشنودی خداوند را به دنبال دارد و تأثیر بسیار زیادی در جلب روزی به همراه خواهد داشت. همان‌گونه که امیرمؤمنان علی علیه‌السلام فرمود: «با صدقه اسباب نزول بیشتر رزق خود را فراهم کنید» (همان، ج ۷۸، ص ۶۰؛ ج ۷۷، ص ۱۷۶). و در جای دیگر می‌فرماید: «زکات» و ادای حقوق واجب مالی را موجب فزونی روزی دانسته‌اند: «دادن زکات زیاد شدن رزق را به همراه خواهد داشت» (همان، ج ۶۶، ص ۱۵).

۵. بیداری صبحگاهان و وضوی دایم

اذان صبح تا طلوع آفتاب، لحظه‌های دلنشینی است که نوعی سبک‌بالی، طراوت روحی و بهجت خاطر برای تمامی روزبیداران را به همراه دارد، به گونه‌ای که هیچ‌گونه افسردگی روحی و خمودی فکری در انسان احساس نشده، با نشاطی توصیف‌ناپذیر به کارهای شایسته می‌پردازد. ارزاق بندگان در این ساعت تقسیم می‌شود و خوابیدن کراهت دارد. آنان که توفیق بیداری در این لحظات را دارند، افزون بر رزق عادی، نوعی افزایش روزی نیز نصیبشان می‌شود. همان‌گونه که امام باقر علیه‌السلام آیه شریفه «... وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا» (نساء: ۳۲)؛ و هرچه می‌خواهید از فضل خدا درخواست کنید (نه از خلق) که خدا به همه چیز داناست،

نمودم کسی را که اهانت کردم به علت اینکه ایشان معصیت مرا نمودند و فرمود: ﴿بَلْ لَّا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَ﴾؛ بلکه یتیم را گرامی نمی‌دارید و او آن است که پدر ندارد؛ یعنی از آنچه خدا به شما داده، به ایشان نمی‌دهید تا آنها را از ذلت سؤال و گدایی بی‌نیاز کنید؛ زیرا آنها کفیلی ندارند که قیام به کارها و نیازمندی‌ها آنها کند، و حال آنکه پیغمبر ﷺ فرمود: من و کفیل یتیم مانند این (دو انگشت شهادت و میانه) با هم در بهشت هستیم (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۷۴۰).

۳. جلوگیری از طغیان

گاهی نیز ممکن است تنگی دستی ناشی این است که جلوی طغیان گرفته شود. قرآن می‌فرماید: ﴿وَلَوْ سَـَّطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَّا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ﴾ (سوری: ۲۷)؛ اگر خدا روزی بندگان را وسیع و فراوان کند، در روی زمین ظلم و طغیان بسیار کنند، لیکن به اندازه‌ای که بخواهد (و صلاح داند) نازل می‌گرداند که خدا به احوال بندگان آگاه و بیناست.

۴. کفران نعمت

گاهی نیز تنگ‌دستی به دلیل کفران نعمت است. گاهی اوقات خداوند نعمتی را به ما می‌دهد و ما آن را کفران می‌کنیم. قرآن می‌فرماید: ﴿بِوَالِدَيْنَا يَأْتِيَانَهَا مِنْكُمْ فَأَذُوهُمَا فَإِنَّ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرَضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّاباً رَحِيماً﴾ (نساء: ۱۶)؛ پس به جهت (این همه) ظلمی که یهود کردند و هم بدین جهت که بسیاری مردم را از راه خدا منع کردند، ما نعمت‌های پاکیزه‌ای را که بر آنها حلال بود حرام گردانیدیم. همچنین در جای دیگر می‌فرماید: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَافَهَا اللَّهُ لِبَاسِ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ﴾ (نحل: ۱۱۲)؛ پس اهل

خوردند که صبحگاه میوه‌اش را بچینند (تا فقیران آگاه نشوند)» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۴، ص ۴۰۶).

عوامل تنگ‌دستی و فقر

برخی افراد علی‌رغم تلاش فراوانی برای کسب رزق، رزقشان کم است. اینکه چرا تلاش آنان برای کسب روزی به نتیجه نمی‌رسد، دلایلی دارد. برخی از این عوامل عبارتند از:

۱. آزمایش

قرآن می‌فرماید: ﴿وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ﴾ (طه: ۱۳۱)؛ اگر زنان و مردانی از آنها را از یک زندگی خوش بهره‌مند ساخته‌ایم، تو به آنها منگر. این برای این است که امتحان‌شان کنیم. رزق پروردگارت بهتر و پایدارتر است.

۲. ترک یتیم‌نوازی

گاهی ممکن است تنگ‌دستی ناشی از این باشد که وقتی به او نعمت دادیم، یتیم‌نوازی نکرد: ﴿كَلَّا بَلْ لَّا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَ﴾ (فجر: ۱۷). به یتیم‌ها سرکشی نکردید. نه چنان است که او گمان کرده و پنداشته؛ زیرا من کسی را غنی و توانگر نمی‌کنم برای بزرگواری او و او را فقیر نمی‌کنم برای موهون بودن آن نزد من، و لکن من وسیع می‌کنم بر هر کس که خواهم و تنگ می‌گیرم بر هر کس که خواهم به اندازه آنچه حکمتم ایجاب کند و مصلحت اقتضا نماید، به جهت مبتلا کردن به شکر و صبر، و فقط گرامی بودن به سبب طاعت و بندگی و موهون بودن به سبب معصیت و گناه است.

سپس خداوند سبحان در بیان آنچه را که به سبب آن مستحق اهانت و خواری می‌شود، فرمود: بلکه اهانت

روزی معینی قرار داده است و روزی همه جنبندگان را تضمین نموده است.

۲. از نگاه دینی، کسب روزی گاهی حلال و گاهی حرام است. اگر کسب رزق و روزی، مطابق دستورات شرع باشد، حلال، در غیر این صورت حرام است.

۳. ما با انجام برخی اعمال درست و نیکو، رزق و روزی خویش را زیاد و یا با انجام برخی اعمال ناصحیح و بعضاً حرام، رزق و روزی مان را کم کنیم. به عبارت دیگر، تنگ‌دستی و گشاده‌دستی نتیجه اعمال و رفتار اختیاری و میزان تلاش ما برای کسب رزق و روزی حلال و یا حرام است. شکر نعمت موجب افزونی آن و کفران نعمت، موجب فقر و تنگدستی است.

۴. با واکاوی سبک زندگی اسلامی، کسب رزق و روزی حلال آثار و برکات فراوانی در زندگی فردی و اجتماعی انسان دارد. قرائت قرآن، مداومت بر وضو، خواندن نماز شب، خواندن تعقیبات نماز صبح، پرداخت صدقه و زکات، نیکی کردن و... موجب افزایش روزی و گناه، کفران نعمت، اسراف، احتکار، حرام‌خواری، ظلم و ستم، گوش کردن به موسیقی حرام و... موجب تنگ‌دستی و کاهش رزق می‌شود.

۵. کسب روزی در نگاه قرآنی، باید علاوه بر «حلال»، «طیب» نیز باشد؛ یعنی انسان همواره باید برای کسب روزی حلال و طیب تلاش نماید. لازمه کسب روزی حلال و طیب، باید آگاهی از معیارهای کسب روزی حلال و شناخت احکام اسلامی باشد.

۶. از آنجاکه خدای متعال، روزی همه جنبندگان را تضمین نموده است، انسان نباید نگران روزی خویش باشد و به بهانه کسب رزق و روزی، نباید از تکالیف واجب خویش سرباز زند و کسب روزی حلال نباید مانعی برای ترک واجبات دینی باشد.

آن شهر نعمت‌های خدا را کفران کردند، خدا هم به موجب آن کفران و معصیت طعم گرسنگی و بیمناکی را به آنها چشانید و چون لباس، سراپای وجودشان را پوشاند.

ابوجعفر فزاری می‌گوید: امام صادق علیه السلام، یکی از غلامان خود به نام مصادف را فراخواند و هزار دینار به او داد و فرمود: به خاطر تأمین مقداری از مخارج خانواده ما برای تجارت به مصر برو. مصادف به همراه بازرگانان حرکت کرد. به نزدیکی‌های مصر که رسیدند با قافله‌ای مواجه شدند که از مصر بیرون می‌آمد. از افراد آن کاروان درباره موقعیت کالایشان در مصر پرسیدند. آنها اظهار داشتند که کالاهای شما از کالاهایی است که اکنون در این شهر کمیاب است. همه بازرگانان هم سوگند و هم پیمان شدند که کالاهای خود را به کمتر از دو برابر نفروشدند. وارد مصر شدند و کالای خود را با سود صددرصد به فروش رساندند و به مدینه بازگشتند. مصادف به حضور امام صادق علیه السلام مشرف شد. دو کیسه هزار دیناری را در برابر حضرت گذاشت و عرض کرد: یک کیسه اصل سرمایه است و دیگری سود آن! امام فرمود: این سود زیادی است، مگر شما در این سفر چگونه تجارت کردید؟ مصادف ماجرا را تعریف کرد. حضرت فرمود: پناه بر خدا! شما علیه مسلمانان هم سوگند می‌شوید که هر دینار را به یک دینار سود بفروشید؟! آن‌گاه حضرت هزار دینار خود را برداشت و فرمود: این هزار دینار سرمایه من است و به سود دینار به دینار نیازی ندارم و بعد فرمود: مصادف! با شمشیرهای برهنه بازی کردن و بر (لبه تیز) آن دست کشیدن، از کسب روزی حلال آن آسان‌تر است (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۵، ص ۱۶۱).

نتیجه‌گیری

از آنچه گذشت، نکاتی چند به دست می‌آید:

۱. خداوند متعال برای همه موجودات هستی رزق و

— ۱۴۱۸ق، سفینه البحار، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.

کلینی، محمدبن یعقوب، بی‌تا، اصول کافی، ترجمه سیدجواد مصطفوی، قم، دفتر نشر فرهنگ اهل بیت علیهم‌السلام.

— ۱۴۲۹ق، کافی، قم، دارالحدیث.

متقی هندی، حسام‌بن الدین، ۱۴۰۹ق، کنز العمال، بیروت، مؤسسة الرساله.

مجلسی، محمدباقر، ۱۳۶۴، بحار الانوار، تهران، اسلامیه.

— بی‌تا، حلیه المتقین، تهران، جاویدان.

— ۱۴۰۴ق، بحار الانوار، بیروت، مؤسسة الرفاء.

محمدی ری‌شهری، محمد، بی‌تا، میزان الحکمه، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.

— ۱۳۷۷، میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی، ج دوم، قم، دارالحدیث.

— ۱۳۸۴، میزان الحکمه، قم، دارالحدیث.

مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، ۱۳۷۴، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

نوری طبرسی، حسین، ۱۴۰۸ق، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت، مؤسسه آل‌البیت الاحیاء التراث.

منابع

نهج البلاغه، ۱۴۱۴ق، قم، امیرالمؤمنین علی‌علیه‌السلام.

ابن ابی‌الحدید معتزلی، عبدالحمید، ۱۴۰۴ق، شرح نهج البلاغه، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

ابن‌منظور، محمدبن مکرم، ۱۴۱۴ق، لسان العرب، بیروت، دارصادر.

احسان‌بخش، صادق، ۱۳۶۶، آثار الصادقین، قم، دارالعلم.

الهی قمشه‌ای، مهدی و محمدنبی فریودی، ۱۳۸۹، یادگاری از امام سجاد: صحیفه سجادیه، قم، دیوان.

تشکر، احمد، ۱۳۸۷، رزق حلال، قم، صالحان.

تمیمی آمدی، عبدالواحدبن محمد، ۱۳۸۱، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه سیدهاشم رسولی محلاتی، قم، دارالکتب الاسلامیه.

جوهری، اسماعیل بن حماد، ۱۴۱۰ق، الصحاح اللغه، بیروت، دارالعلم.

حرعاملی، محمدبن حسن، ۱۳۷۰ق، وسائل الشیعه، بیروت، داراحیاء التراث العربی.

حسینی همدانی، سیدمحمدحسین، ۱۴۰۴ق، انوار درخشان، تهران، کتابفروشی لطفی.

حکیمی، محمدرضا، ۱۳۷۶، الحیاء، ترجمه احمد آرام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ق، مفردات الفاظ القرآن، لبنان، الدارالشامیه.

طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۳۷۴، تفسیر المیزان، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، ج پنجم، قم، جامعه مدرسین.

طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج سوم، تهران، ناصرخسرو.

فراهانی فرد، سعید، ۱۳۷۸، نگاهی به فقر و فقرزدایی از دیدگاه اسلام، بی‌جا، کانون اندیشه جوان.

قاسمی، محمدعلی، ۱۳۸۸، گشایش روزی، قم، نورالزهراء.

قرشی، سیدعلی‌اکبر، ۱۳۷۱، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

قمی، عباس، ۱۳۷۳، سفینه البحار، تهران، اسوه.